

Horváth Pál

LUKÁCS JÓZSEF EMLÉKÉRE

Ez a rövid, talán nagyon is személyes hangvételű írás születése nyolcvanadik évfordulóján szeretné felidézni Lukács József (1922–1987) alakját. A Világosság alapító főszerkesztőjére, a hazai vallástudomány sorsát az elmúlt évtizedekben meghatározó tudományszervezőre emlékezve múltunk egy darabját idézzük újra.

A FŐSZERKESZTŐ

1960 őszén új tudományos ismeretterjesztő folyóirat jelent meg a hazai standokon, a Világosság. A magát alcímében „materialista világnézeti folyóiratnak” minősítő periodikát főszerkesztőként Lukács József jegyezte, aki korábban az MDP és az MSZMP agitációs és propagandamunkájában szerzett gyakorlatot, a TIT apparátusának volt munkatársa, a lapalapítás előtt pedig rövid ideig a Valóság szerkesztőségét irányította. Barátságatlan, harcos esztendők voltak ezek: a magyar párt központi bizottsága 1958-ban majd 1960-ban határozatban foglalt állást a vallásos világnézet és a klerikális reakció elleni harc, az ateista felvilágosító munka élénkítése mellett, a döntés megvalósításának ütemtervébe pedig jól beillett egy olyan periodika, amely a valláskritikai, az ateista tudományosság műhelye, de egyben a világnézeti polémia és propaganda emelt szintű segédeszköze is. Az induló lap célját az alapító és a szellemi felügyeletet gyakorló pártközpont és a szerkesztőség is a marxi-lenini eszmék képviselőjében, a vallásos világnézet elleni – úgymond „igényes” és „következetes” – fellépésben szabta meg, és az első lapszámok „erősen polemikus hangvétele” visszaigazolta ezeket az elvárásokat. Amúgy is a vallás- és egyházellenes kampányok ideje volt ez Magyarországon, papi perekkel és a hívő embereket megfélemlítő intézkedések egész sorával, Mindszenty-üggyel, történelmének fénykorába lépő Állami Egyházügyi Hivatallal, a „vallási csökevények” elleni „természettudományos” és „ideológiai” acsarkodással. Ebbe a képzeletbeli kórusba simult bele indulása után Lukács József Világossága is.

Az ideológiai és politikai széljárás azonban gyors változásra képes. 1958-tól XXIII. János a pápa, 1962-ben megnyílik a II. Vatikáni Zsinat, 1964-ben pedig tető alá kerül a vatikáni *Ostpolitik* első eredménye, a részleges megállapodás Magyarország és a Szentszék között. A hazai politikában a 60-as évek derekára konszolidálódik Kádár rendszere, majd 1968-ban beindul az „új gazdasági mechanizmus”. A Világosság és főszerkesztője szebben, jobban és okosabban reagált ezekre a történésekre, mint ahogyan az Európa keleti felében szokásos volt. Lukács József írásaiban és szerkesztői elveiben ettől az időtől a leleplezés helyébe a megismerés, a harc helyébe az együttműködés, a vádbeszéd helyébe a párbeszéd lépett. Utólag könnyű persze mindebben pusztá manipulációt, politikai mesterkedést sejtteni – az is volt benne nem kevés –, de ez sem változtat azon a tényen, hogy a hit és a hívő ember újbóli megbecsülése felé vezető göröngyös út a hazai szellemi életben a Világosság nélkül még sokáig járhatatlan maradt volna.

1970 körül kezdődő nagy évtizedében a Világosság és a főszerkesztő olyan szerzői csapatot gyűjtött maga köré, amelynek hangadói már nem az ateizmus propagandistái, hanem a vallástörténet, a vallástudományok szakemberei voltak; a világnézeti elkötelezettség ettől még nem változott ugyan, de a lap szellemi toleranciája és szakmai színvonala annál inkább. Alapvető vallástörténeti és kultúrtörténeti témák kerültek kidolgozásra, jelentős, a hit és az emberi tudás egy-egy területét feltáró tematikus lapszámok születtek, a szerzők között pedig olyan élvonalbeli szaktudósokat talá-

lunk, mint Hahn István, Kákossy László vagy Komoróczy Géza. Némi iróniával úgy is fogalmazhatunk, hogy 1980 körül a lap számai már ott voltak, ott lehettek a plébánosi és lelkesítő íróasztalokon is, néhány megyei, járási pártbizottságon viszont alig volt illendő lobogtatni az egyes példányokat. Lukács szerkesztői elveiben igyekezett lapját egyre inkább a vallásosság és vallástalanság közötti empatikus párbeszéd és a tárgyilagos vallástudományi szemlélet szolgálatába állítani. Ezekben az években jelentek meg az első, a marxizmus belső megújulásának reform-szellemét szolgáló írások is a Világosságban, amely a 70-es évek elejétől kiátkozott szerzőknek, tabu-témáknak is helyet adott, szakmai profilját pedig igyekezett a humanista reform-marxizmus szolgálatába állítani. A 80-as évekre ebből az adódott, hogy a Világosság a korszak legszínvonalasabb és legkeresettebb társadalomtudományi folyóirataként szinte a teljes hazai kulturális és humán szellemi kínálat folyóiratává vált; lapjain bontakozott ki a Lukács György-renezánsz még ideológiailag legitim szegmense csakúgy, mint a rendszerváltást megelőző politológiai renezánsz vagy a keresztény tudományosság újbóli megjelenése a hivatalos nyilvánosság világában.

Főszerkesztőként Lukács József rendelkezett azzal a ritka képességgel, hogy nem a maga képére akarta formálni a lapot, hanem együtt élt, együtt változott vele. A 70-es évektől egyre gyakrabban adott teret olyan írásoknak, amelyek nem pusztán a mindenkori hivatalos állásponttal, de az ő személyes véleményével sem egyeztek meg mindenben; az sem volt ritka, hogy a lapjában megjelent „merészebb” vélemények egy idő után már az ő tanulmányaiból is visszaköszöntek az olvasónak; máskor személyes befolyásával és tekintélyével fedezte a lapjában közölt egyik-másik írás ideológiai, politikai, személyes támadásoknak kitett alkotóját, miközben ő maga mindig kitartott „jakobinus” és „bolsevik” lendületű, úgynevezett marxista humanizmusa mellett, igyekezett követni és közvetíteni a politika, az egyház- és kultúrpolitika elvárásait.

AZ IGAZGATÓ

A Világosság élén eltöltött első évtized Lukács József tudományos pályájának, karrierjének is a nyitánya volt. 1969-től a valláskritikai osztályt vezette az MTA Filozófiai Intézetében; 1973-ban lett a tudományok doktora, majd egyetemi tanár, a 70-es évek végén pedig tagjai sorába fogadta a Magyar Tudományos Akadémia. Amikor 1973-ban sor került Lukács György radikális és ellenzéki tanítványainak (a *budapesti iskola*: Márkus György, Heller Ágnes és mások) kirekesztésére a tudományos életből és a Filozófiai Intézet „átstruktúrázására” – valójában szétverésére –, akkor ő is azok között volt, akik az ELTE Bölcsészkarán kaptak tanszéket. Ebben a periódusban, 1973-ban jelent meg első, „Igent mondani az emberre” című tanulmánykötete, olyan „valláselméleti” és „valláskritikai” írásainak gyűjteménye, amelyek a Világosság történetének első évtizedében születtek. Már ebben a gyűjteményben együtt van szinte minden olyan gondolat, amely Lukács József vallásról, filozófiáról, marxizmusról vallott felfogását a későbbiekben jellemezte. Kiinduló tézise – a korabeli Marx-renezánszra is kitekintve – a marxizmusnak elméleti humanizmusként és gyakorlati materializmusként való értelmezése, további fontos tájékozódási pontjai pedig Lukács György Marx-felfogása és annak továbbgondolása, mindenekelőtt „Az ész trónfosztása” és a társadalmi formák marxi elméletén alapuló történetfilozófia, döntően a pályatárs és barát, Tókei Ferenc tolmácsolásában. Ezekből a forrásokból állt össze következő, számára a tudományos címetek és rangokat is meghozó munkájának, „Az istenek útjai”-nak az anyaga, a marxista vallástörténet elméleti megalapozásának és az isteneszme értelmezésének kísérlete. Ebben a munkában is felbukkan az a gondolat, hogy a vallás és a marxizmus egyaránt humanizmus, ám az egyik a transzcendencia képzelte, a másik viszont az immanencia reális világában akarja szolgálni megalkotóját és tárgyát: ebből Lukács József számá-

Világosság
2002/10–12

Horváth Pál:
Lukács József
emlékére

ra elméleti szükségszerűséggel adódott annak lehetősége és fontossága, amit a 70-es évektől a gyakorlati politika tapasztalata is diktált, a hívő és a nem-hívő emberek közötti, a humanitás közös értékén alapuló párbeszéd szorgalmazása. Az 1979-ben megjelent újabb tanulmánygyűjtemény, a „Történelem, filozófia, vallásosság” írásai is ezt a belátást igazolják, amennyiben szerzőjük a vallási rendszerek történeti értékhozó természetéről, a vallási világ modern formaváltozásairól elmélkedik, néhány tanulmány pedig már a hívők és nem-hívők közötti közvetlen párbeszéd igényével szól a marxizmus és a keresztény hagyomány emberképéről, emberfelfogásáról.

1978. január 1-től Lukács József lett a korábbi politikai viharok által megtépázott Filozófiai Intézet igazgatója. Megbízata az intézet szervezeti és szakmai konszolidációjára szőtt, és alighanem szervesen illeszkedett annak az óvatos tudomány- és kultúrpolitikai liberalizációnak a folyamatába, amelyet Aczél György kezdeményezett. A tudománypolitikai irányítás céljai között szerepelhetett már ekkor Lukács György örökségének kisajátítása, a hagyaték szellemi értelemben vett kiragadása a renitens tanítványok kezéből, erre a feladatra pedig „semleges kívülállóként” az új igazgató alkalmasnak ígérkezett. De nem elhanyagolható az sem, hogy Lukács József igazgatói kinevezése és az intézet új, valláselméleti osztállyal való kiegészítése éppen azokban az években történt meg, amikor az állam és az egyházak, a hívő és a nem-hívő emberek kapcsolata – a hazai szocializmus sajátos frazeológiája szerint – „végre és megnyugtatóan rendezetté” vált. Ezekben az esztendőkből magyar szakemberek, marxisták és egyháziak, már aktív részesei voltak a hívők és nem-hívők közötti nemzetközi kapcsolatfelvételeknek, a legvidámabb barakk egyházpolitikája viszont a szomszédos szocialista országok szemében revizionizmusnak, a marxizmus következetes ateizmusa nyílt elárulásának tűnt, Lukács erős politikai legitimitációja tehát felért egy finoman kódolt üzenettel.

Lukács személye és személyisége a 70-es évek végétől egyfajta politikai védőernyőt jelentett a Filozófiai Intézet, a valláskutatás, de talán a filozófiai élet egésze számára is. Jórészt személyének köszönhető, hogy az Intézet és a szakma olyan politikai indíttatású kutatási megrendeléseket kapott ezekben az esztendőkből, amelyek – bár ez csak utólag vált világossá – a rendszerváltás előjelei, sőt előzményei voltak. Így a szocialista magyar egyházpolitika és a magát marxistának deklaráló valláskutatás utolsó nagy vállalkozásaként készült el a magyar egyházak és a hazai vallásosság állapotát tűrhető tárgyilagossággal vizsgáló – végső formájában Lukács József által jegyzett – tanulmány, amely már olyan kényes tényeket is megfogalmazott, mint a vallásosság élenkülésének jelei vagy a vallásszabadság korlátainak megléte. Ugyanígy a „szocialista tudat fejlődése” című kutatási projekt ezekben az években az elsők között tárt fel néhányat azok közül a belső ellentmondások közül, amelyek azután 1989-ben kerültek napvilágra.

Lukács József számára – meggyőződésem – meg egész sokrétű és ellentmondásos személyiségének ez volt az alapja – a marxizmus általa hangoztatott humanizmusa nem pusztán filozófiai fikció vagy ideológiai, politikai furfang volt, hanem annak a ténynek a megfogalmazása, hogy ő valóban szerette, tisztelte az embereket. Ez tette az ateizmus propagandistájából valláskutatóvá, ideológiai pártmunkásból – ott és akkor, a lehetőségek által megszabott módon és mértékben – a tudományos közélet jelentékeny alakjává. Igazi emberi-szakmai lehetőségére akkor talált rá, amikor a párbeszéd emberévé válhatott, olyan évtizedekben, amikor a szocialista világ szilárd történelmi alternatívának, a marxizmus érvényes elméletnek, a vallásos és vallástalan emberek együttélése – itthon és a világban – hosszú időre elrendezendő feladatnak tűnt. Már a 70-es években megfogalmazta, hogy a hit, a másik emberben élő meggyőződés tisztelete nem vezet a saját álláspont feladásához, de eredménye lehet a másik jobb megértésének. Ez vezette, amikor – 1968-tól – egyre gyakrabban ment el olyan nemzetközi konferenciákra, ahol az asztalnál más és más hitű vagy világnézetű emberek vitatkoztak vagy cseréltek véleményt. Mindvégig kitartott azon véleménye mellett, hogy hitek és választások világában lehet dialógus, egyenlő felek közötti őszinte párbeszéd, még akkor is, ha ennek az egyenlőségnek és őszinteségnek – elérni ezt neki sem sikerült – nagyon nagy ára van.

Elemében volt, amikor 1980-ban Debrecenben megvalósult az első hazai dialógus – a marxista „hatalom” és a hívó „alattvaló” léptékkülönbségének árnyékában, de egy asztalhoz ültetett embereket. 1984-ben házigazdája volt keresztények és marxisták erkölcsi értékekről folyó párbeszédének; ezen a konferencián a szándékok – nem az eredmények – komolyságát mutatta, hogy itt volt *F. König* bíboros, a világhírű jezsuita, *K. Rahner*, a jeles marxológus, *J.-Y. Calvez* vagy a neves evangélikus dogmatikus, antropológus, *W. Pannenberg*. Lukács maga vállalta missziójának csúcspontja 1986 őszén érkezett el: az MTA és a vatikáni Nem-hívók Titkársága közös konferenciát rendezett kelet- és nyugat-európai katolikus és marxista résztvevőkkel. Ezen „A társadalom és az erkölcsi értékek” címet viselő tanácskozáson fordult elő, hogy a tárgyalóasztal két oldalán ülők között támadt egyetértés, a közös álláspontot képviselők között pedig vita; a dialógus Lukács József által képviselt formája eljutott lehetőségei végső határához.

1987. január 7-én, alig valamivel 64. születésnapja után Lukács József váratlanul meghalt. Nem telt el további három év és bebizonyosodott, hogy az általa képviselt marxizmus mint elmélet nem érvényes, az általa hűségesen és lelkesen szolgált „létező szocializmus” mint történelmi út járhatatlan. Alapvetően megváltozott az egyházak, a hit, a vallásosság helyzete és megítélése; a régi „tudományos ateizmus” a hétköznapi istentelenségévé foszlott, szellemi életünkben pedig új kórként ütötte fel fejét az amnézia népbetegsége. Lukács Józsefet sem szoktuk már emlegetni. Pedig most, nyolcvanadik születésnapja idején eszünkbe juthatna Pál apostol szava: „...megmarad a hit, a remény, a szeretet, ez a három; de közülük legnagyobb a szeretet.” (1Kor 13,13). Így van ez az ő esetében is: lehet, hogy munkái mondandója, teoretikus véleménye mára érvényét veszítve van meg, az őt egykor mozgató politikai célok – hite és reménye tárgyai – anakronizmusnak bizonyultak. Az az emberszeretet, az a szeretetteljes, jó ember, aki ő maga volt, azonban nem törölhető az emlékezetből, hiszen visszavonhatatlanul formálója, előzménye, részese volt annak, hogy ma is létezik – egy másfajta – Világosság, ma is van – egy másféle – vallástudomány, ma is van vagy lehet – egy őszintébb – párbeszéd „hitek és választások” között.

Világosság
2002/10–12

Horváth Pál:
Lukács József
emlékére